

BEVEZETÉS A KRITIKAI DISKURZUS- ELEMZÉSBE

P.Szilczi Dóra

szilczi.dora@btk.ppke.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2018.3.3

Absztrakt

Az elmúlt évtizedekben az európai gyökerekkel rendelkező Kritikai Diskurzuselemzés (CDA) mint új, multidiszciplináris megközelítés egyre népszerűbbé vált a társadalmi jelenségek vizsgálatában. Ugyanakkor magyar nyelvterületen maga a módszer és a képviselői kevésbé ismertek. Jelen tanulmány bevezetést nyújt a diskurzuselemzés készítésébe, ismerteti annak kulcsfogalmait, mindeközben vázolja azokat az elméleti meglátásokat, melyek az 1990-es években az akkori gondolkodási keretek között ennek az irányzatnak a megszületéséhez vezettek. A diskurzuselemzés mint módszer előnye, hogy jól alkalmazható egy-egy társadalmi jelenséget övező beszédmódok sokféleségének bemutatására. Vizsgálható általa egy adott témában diskurzust folytató csoportok nyelvi tevékenysége és stratégiája.

Kulcsszavak

kritikai diskurzuselemzés, elmélet, módszer, Fairclough, van Dijk, konstruktivizmus, kontextus

INTRODUCTION TO CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Dóra P. Szilczi

Abstract

During the past few decades, Critical Discourse Analysis (CDA), with its European roots, was interpreted and widely used as a new and multidisciplinary approach in the study of society. On the other hand, the method and its representatives are less recognized in the Hungarian literature. The present study aims to introduce the method of discourse analysis and define its key terms, as well as pinpoint the theoretical concepts through which this new approach emerged during the theoretical framework of the 1990's. Discourse analysis provides a useful and effective method to demonstrate the diverse speech variations that may describe a social event. Primarily, these variations characterize the strategic use of language within each discourse community and provides opportunity for its indepth study.

Keywords

critical discourse analysis, theory, method, Fairclough, van Dijk, constructivism, context

BEVEZETÉS A KRITIKAI DISKURZUS- ELEMZÉSBE

P. Szilczl Dóra

Mi a CDA?

A kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis – továbbiakban CDA) olyan elméleti és módszertani irányzatok gyűjtőfogalma, melyek a mikro szintű nyelvi elemzést a kontextus, azaz a makro szint vizsgálatával ötvözik. Jól használható eszközkészletet kínálnak a különféle társadalmi jelenségek értelmezéséhez. Így nem meglepő, hogy a CDA az 1990-es évektől egyre nagyobb teret követel magának a társadalomtudományi megközelítésmódokban. Gyökereit tekintve európai eredettel bír. Az 1970-es években a Kelet-angliai Egyetemen munkálkodó nyelvészcsoporth (Kritikai Nyelvészet – CL)¹ törekvéseit fejleszti tovább az akkori társadalomelméletekkel ötvözve. Így a nyelvészeti megközelítésmód társadalommagyarázati elvvé alakul át. Átveszik az orwelli nyelvészek azon meglátásait, hogy nincs objektív nyelvhasználat, a szaválasztás már alapvetően tükrözi annak szemléletét és elköteleződéseit, aki beszél. A kritikai nyelvészek alapvető törekvése ugyanis az volt, hogy olyan nyelvi bizonyítékokat gyűjtsenek, melyekkel leleplezhetők a társadalom hatalmi, egyenlőtlenségi viszonyai, így ezáltal megtörhető legyen az akkoriban vélt újságírói objektivitás illúziója. Fiske (1994) azon kijelentése, hogy „a szavak sohasem semlegesek”, meghatározó gondolata lett alapvetéseiknek. Abban a módban ugyanis, „ahogy a szövegek a világot reprezentálják mindig partikuláris érdekek fejeződnek ki.” (Henderson 2005: 2) A CDA ezt átvéve ugyanúgy a nyelv és a hatalom, a szöveg és a társadalom közti viszony feltárását tűzi ki céljául.² Így a társadalmi valóság megértésének egyik módszereként kínálkozik. Képviselőinek az a célja, hogy a szövegek nyelvi elemzése révén bemutassák azokat a rejtett ideológiákat, amelyek befolyásolják, hogy az emberek miként gondolkodnak különféle társadalmi jelenségekről, eseményekről, dolgok-

---

¹ A CDA közvetlen nyelvészeti előzményének az 1970-es évekbeli brit nyelvészeti irányzatot tekint-
hetjük, melynek kiindulópontja Halliday és Fowler tanulmánya a Language and Control (CL). Köny-
vükben M. A. K. Halliday szisztematikus funkcionális nyelvtenát (SFG) elméleti keretükként elfo-
gadva vizsgálták a túlzás, a modalitás és a tranzitivitás nyelvi megnyilvánulásait elsősorban irodalmi
szövegekben. A CL iskola kutatói nyelvészek és irodalomtörténészek voltak, akik elsődlegesen az irodalmi
nyelvhasználatra voltak kíváncsiak. (Fowler 1986) Később más nyelvi jelenségek is felkeltették az
érdeklődésüket, főként a médianyelv került vizsgálatuk homlokterébe. A közszféra és a tömegtájé-
koztatás nyelvi elemzését végezték, magukat kritikai nyelvészként definiálva. A kritikai kifejezéssel
utaltak hozzáállásukra, mely a társadalmi igazságtalanságok leleplezését és a vele szemben felvett
harcot jelentette, ezzel megteremtve a szociális retorika vizsgálati alapjait. Az Iskola keretei között
más szerzők (Hodge, Kress, Trew) is foglalkoztak ilyen típusú vizsgálatokkal, de ők még nem hasz-
nálták a kritikai diskurzuselemzés kifejezést.

² A kezdeti kutatások középpontjában a hatalommal való visszaélés nyelvi vizsgálata állt, de igen
hamar a társadalmi környezet került górcső alá, amely ezeket a szövegeket termeli.

ról. A beszélők által termelt szövegek ugyanis tudatosan vagy tudattalanul ezeket a mindennapi életünket befolyásoló ideológiákat fejezik ki. Az ideológia fogalmát tágabb értelemben használva, nemcsak a nagy ideológiákat (kommunizmus, marxizmus) értik alatta, hanem az életünket átszövő, gondolkodásunkat meghatározó nézeteket, melyek alternatívák nélkül kínálják fel önmagukat egy-egy jelenség értelmezéséhez. A diskurzuselemzők ezekre a magától értetődőségekre kérdeznék rá. A nyelv és a társadalom kölcsönhatásait elemezve hívják fel a figyelmet a hatalom fenntartásának és továbbörökítésének rejtett módjaira, melyek társadalmi egyenlőtlenségeket hoznak létre és erősítenek meg. Az egyenlőtlenség, az igazságtalanság leleplezését pedig nyelvi elemzés segítségével kísérik meg. Vallják, hogy a nyelvi interakciók szilárd tükrözői a társadalmi viszonyoknak. A CDA a társadalmi-kulturális jelenségek és a késő modernitás társadalmi változásainak nyelvi-diszkurzív dimenziójára kíváncsi, hirdeti, hogy elemzési eszköztára révén e folyamatok és következményeik értelmezhetők. Kiemelt vizsgálati témái: a globalizáció, a rasszizmus, a nacionalizmus, a gender jelenségei, érzékeny a hatalom megnyilvánulásaira, a demokrácia és a politikai elkötelezettség kapcsolataira, valamint segít megérteni a különféle identitás-mintázatokat. Van Dijk (2015: 352) így fogalmazza meg a vizsgálat fő irányait: „A CDA diskurzusanalitikai kutatás, melyet a társadalmi, hatalmi visszaélések, a dominancia, az egyenlőtlenség, és az érdekek vizsgálatára használunk. Azt nézzük, hogy ezek különféle társadalmi és politikai kontextusokban hogyan termelődnek a szövegekben és a beszélgetésekben.”³

A diskurzuselemzők feladatuknak tekintik, hogy rámutassanak arra, hogyan is működnek ezek a szövegek, explicit céljuk pedig a társadalmi egyenlőtlenséggel szembeni ellenállás és leleplezés. Kezdetben ez a politikai szempont jelentős volt, és a hatalommal való visszaélés különböző módjaira fókuszáltak a kutatók, mára azonban az irányzat tematikusan is sokrétűbé vált, radikális éléből sokat vesztett.

A kritikai diskurzuselemzés fogalmát kétféle értelemben szokták használni (Fairclough–Wodak 1997):

1. elemzési eljárás, módszer, mely nyelvészeti eszközök alkalmazásával történik (szűk értelemben),
2. magának az irányzatnak az elnevezése, mely az 1990-es években válik népszerűvé (tág értelemben).

A tág értelemben vett diskurzuselemzés több megközelítésből áll, melyek között hasonlóságok és jelentős különbségek is vannak. Rendszerint egy-egy szerző nevével vagy iskolaként hivatkozunk rájuk. Ide tartozik Norman Fairclough nyelvi alapú diszkurzív-relációs elemzése (DRA), Teun van Dijk kognitív diskurzuselemző modellje (SCA), Ruth Wodak és a Bécsi Iskola diskurzus történeti megközelítése (DHA); ez utóbbi iskolához olyan meghatározó kutatók tartoznak, mint például Martin Reisigl, Michael Meyer. Nyelv és valóság kapcsolatával a Duisburgi Iskola kutatói foglalkoznak, a vizuális retorikai diskurzuselemzés pedig Günter Kress és Theo van Leeuwen munkásságához kötődik. A diskurzuselemzés fogalmán szűk értelemben egy társadalomkutatási módszert értünk⁴, ennek alkalmazhatósága áll a továbbiakban a tanulmány középpontjában.

Először Fairclough-nál találkozunk a kritikai diskurzuselemzés elnevezéssel egy 1985-ben kiadott tanulmányában, mely a *The Critical Study of Language* címet viseli. Később más elnevezésekkel is próbálkoztak a kutatók. Billig (2003) az analitikus nyelvi módszer nevet javasolta. Van Dijk pedig az irányzat sokszínűségére és eklektikus voltára utalva tett javas-

³ A fordítás tőlem. (PSZD)

⁴ Mely alternatívát kínál a fókuszcsoporthoz interjú vagy a tartalomelemzés módszere mellett az elemzésre.

latot a Kritikai Diskurzus Tanulmányok (Critical Discourse Studies⁵) elnevezésre, mivel ez a kifejezés az elméleti és az empirikus kutatási irányzatokat egyaránt magában foglalja. (Wodak–Meyer 2001: 2)

A továbbiakban hat markáns vonását emelném ki ennek a megközelítésmódnak:

- ◆ Konstruktivista – a szemléletmódját tekintve.
- ◆ Strukturális nyelvészeti – az elemzési eszközkészlete és módszere alapján.
- ◆ Kritikai – a vizsgálati perspektíváját illetően.
- ◆ Interdiszciplináris – számos tudományterület meglátásait hasznosítja, integrálva a különféle megközelítéseket.
- ◆ Multiperspektivikus – egy társadalmi jelenség bemutatását több oldal nézőpontjának rekonstruálásával teszi meg.
- ◆ Emancipatorikus – feladatának tekinti a társadalom megjobbítását, a diskurzusban elnyomott csoportok felszabítását. (Jørgensen–Phillips 2002: 2)

Nézzük ezeket sorban!

Konstruktivizmus

A konstruktivizmus a kultúra és társadalom megértésének egyik kerete, számos irányzat tartozik ide, melyek közül csupán az egyik a CDA. A konstruktivista megközelítések jelentős többsége a nyelv valóságalkító, valóságot meghatározó szerepére fókuszál. Elfogadják azt a nyelvfilozófiai tézist, miszerint a világ ismerete nem az objektív igazsághoz való hozzáférést jelenti. A „valóság” ugyanis csak nyelvi kategóriákon keresztül érhető el számunkra. Amire nincs kifejezésünk (nyelvi kategóriánk), arról nem tudunk beszélni. Ebből következik, hogy tudásunk, a világra vonatkozó reprezentációink nem magát a külső valóságot tükrözik, hanem sokkal inkább a világ kategorizálásának módját, éppen ezért a valóságot diszkurzív terméknek tekinthetjük. (Burr 1995: 3) Így a világ megértése és reprezentációja kultúraspecifikus, azoknak a világnézete és identitása tükröződik benne, akik saját társadalmi-kulturális kereteik közepette beszédet folytatnak róla. A valóságnak tehát mindig történelmi és kulturális sajátossága van (Gergen 1985: 266–267), ebből fakad az is, hogy különböző korszakokban más-más „valóság” tárul elénk. (Foucault 2001, 2004, Kuhn 1961)

A CDA kutatói elfogadják ezt a nézetet és hangsúlyozzák a nyelvünk és gondolkodásunk aktív szerepét „világunk, identitásunk és társadalmi kapcsolataink létrehozásában és megváltoztatásában.” (Jørgensen–Phillips 2002: 1) A diskurzust társadalmi gyakorlatnak tekintik és állítják, hogy beszédcselekvéseink révén mindannyian „konstruktőrök” vagyunk. Ez a felfogás vallja, hogy a nyelvhasználat szervezi és alakítja a társadalmi életet. Huckin (1997) szerint a CDA szövegelemzési vizsgálatok abból a három alaptételből indulnak ki, hogy:

1. A szövegalkotás és a társadalmi folyamatok egymással kölcsönhatásban állnak.
2. A különböző nyilvánosságot kapó szövegek tükrözik a társadalmi valóságot.
3. Ezáltal részt vesznek a társadalmi jelenségek alakításában.

Így a szövegelemzéssel nemcsak a szövegekről, hanem a szövegek által bemutatott társadalomról, annak működési módjairól és a benne húzódó hatalmi viszonyokról tudhatunk meg többet. Ebben a felfogásban a szöveg egyrészt leképezője, másrészt alakítója a társadalmi kontextusnak, csakis ezzel együtt érhető meg, hisz ez képezi minden szöveg alapvető funkcióját.

---

⁵ Van Dijk (2009: 62) szerint ugyanis a diskurzus-tanulmányok a pszichológia, a kritikai nyelvészet, a társadalom- és humántudományok meglátásait egyaránt ötvözik, s nemcsak módszerként tekinthetünk rá, hanem mint átfogó értelmezési modellre.

Strukturalista nyelvészeti megközelítés

A strukturalista nyelvészet⁶ klasszikusa, Ferdinand de Saussure (1967) arról beszél, hogy a szavakhoz kapcsolódó jelentés nem magukban a szavakban rejlik, hanem társadalmi egyezmények eredménye.⁷ Az, hogy megértünk másokat, azoknak a szociális konvencióknak köszönhető, melyeket egy adott társadalomban, kultúrában élve a nyelvelsajátítás és nyelvhasználat során megtanulunk (nyelvi szocializáció).

Saussure ezt a nyelvi rendszert teszi a vizsgálat tárgyává. Leírásában megkülönböztet két szintet, az egyiket *langue*-nak, a másikat *parole*-nak nevezi.

- ◆ A *langue* (nyelvi rendszer): a nyelv struktúrája, jelek hálózata, szavak és nyelvtan együttese. A nyelvi rendszer a beszélőkhöz képest *a priori*-nak gondolt, és nagyon lassan változik. Hosszú ideig a *langue* volt a tárgya a nyelvészeti kutatásoknak.

Ugyanakkor egy adott nyelvközösségben beszélők között se tudunk felfedezni egy egységes nyelvet. Pusztán a *langue* fogalma ugyanis nem magyarázza, hogy a beszélők intuitív tudása honnan származik, különböző helyzetekben hogyan alkalmazzák a szabályokat. Ezért Saussure szükségesnek látja bevezetni a *parole* fogalmát.

- ◆ A *parole*: maga a nyelvhasználat, az aktualizáció, a konkrét helyzetekben az emberek által ténylegesen használt nyelv. A pragmatikai vizsgálódások⁸ középpontjában ez áll, kutatása hangsúlyt helyez arra, hogy a nyelv tényleges használatát a társadalmi/kulturális hatások befolyásolják. Így nem annyira a nyelvi rendszer elemzése fontos számunkra, hanem sokkal inkább annak megértése, hogy mi irányítja a beszélők választásait.

A *parole* előtérbe kerülésével a nyelvhasználat vizsgálata a konkrét beszédhelyzetekre irányult (egyrészt a tényleges beszédet kezdik el pragmatikai szempontból kutatni, másrészt a sztenderd mintáktól eltérő, sok esetben deviáns nyelvi jelenségeket). A pragmatika e fókuszváltással fordulatot eredményezett a nyelvészetben. Középpontba emelte ugyanis a nyelvi aktort, aki megnyilatkozásai révén valódi helyzeteket hoz létre. (de Beaugrande 2006: 30) A kontextus így egyre nagyobb hangsúlyt kapott a benne cselekvő nyelvi interaktorokkal: már nem szemlélhető úgy, mint statikus lingvisztikai keret, amit valamely passzív egyén elsajátít, hanem sokkal inkább a nyelvhasználók ténykedései által létrehozott dinamikus helyzetként, amely e nyelvi aktusok által és közben konstituálódik. Így került előtérbe a nyelvi termelés, cselekvés és fogyasztás kérdése.

⁶ A strukturalista nyelvészet alaptétele, hogy az egyes jelek jelentését a többi jelhez fűződő viszonya határozza meg. Ezt hívják struktúrának. Az adott kifejezés sajátos értékét más jelektől való eltérése adja (például a kutya szó különbözik az egér, macska szavaktól). A szó így része annak a hálózatnak vagy struktúrának, amelyben a szavak egymáshoz képest elhelyezkednek. Saussure ezt a struktúrát társadalmi intézményként írta le, mely idővel változhat. (Jørgensen–Phillips 2002: 10)

⁷ Saussure a jelek két oldalát különíti el: a tartalom (szignifikátum=jelölt) és a forma (szignifikáns=jelölő), a kettő közti kapcsolatot önkényesnek mondja. Tovább folytatva a fenti példát: a kutya hang-sornak vagy írott képnek nincs természetes kapcsolata a kutyának azzal a képpel, ami a fejünkben megjelenik a szó hallatán vagy láttán. Ezt bizonyítja az is, hogy a különböző nyelvekben a megjelenés formája eltérő (kutya – der Hund, le chien, the dog). Sőt maga a megjelölés tartalma is változhat kontextustól függően, például, amikor egy emberre azt mondjuk: „Te kutya!” (Jørgensen–Phillips 2002: 10)

⁸ A pragmatikai elemzések kiindulópontja, hogy a beszéd révén az ember egyúttal cselekszik is (beszédcselekvéseket hajt végre – Austin 1990). Malinowski (1923 – idézi de Beaugrande 2006: 32) annak idején hasonló gondolatokat fogalmazott meg, mikor így írt: „az embernek minden verbális megnyilatkozásával az a célja, hogy kifejezze gondolatait, érzéseit abban a pillanatban és helyzetben.”

A tényleges beszédhelyzetekben vagy írásban az emberek kreatív módon hoznak létre új jelentéseket, ezáltal folyamatosan alakítják magát a struktúrát. (de Beaugrande 2006: 11) A posztstrukturalista diskurzuselemzők a nyelvnek ezt a struktúráját (mintáját) tekintik diskurzusnak. Ezen elgondolás szerint a szavaknak nincs a rendszerben rögzített jelentése, hanem inkább diskurzusok sorozatáról érdemes beszélni, s így a szavak jelentése diskurzusról diskurzusra változik. A diszkurzív minták azok, melyek a jelentésben rögzülhetnek és diszkurzív gyakorlatokká alakulhatnak át. Éppen ezért, ha meg akarjuk érteni a diszkurzív mintázatokat, akkor a nyelvi cselekvést és a kontextust, amiben előfordul, együttesen kell vizsgálni.

Bár sok rokon vonást fedezhetünk fel a strukturalista nyelvészet és a CDA nyelvfelfogása között, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a diskurzus teljes egészében megfeleltethető lenne Saussure parole fogalmának. Magukat a diskurzuselemzőket nemcsak a nyelvi választás módja foglalkoztatja, hanem figyelemmel kísérik, hogy azt hogyan alakítja át a környezet. Mindez szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen stratégiai cél húzódik meg a beszélők szóválasztásának a hátterében. Ez pedig csak akkor lesz érthetővé és értelmezhetővé számunkra, ha figyelembe vesszük és le is írjuk azt a kontextust, amelyben a beszéd létrejön. A diskurzus tehát nem kötődik alapvetően egy beszélő nyelvi akciójához, hanem több résztvevős, interaktív jelenségként tekintenek rá. A diskurzus jelentése nem rekonstruálható pusztán abból a jelentésből, amit a beszélő szándékozott a mondás aktusa során, hanem abból is fakad, hogy ezt a nyelvi megnyilvánulást a környezet, a diskurzus befogadói miként értelmezik (meghallgatják-e egyáltalán, illetve milyen reakciókat vált ki a beszéd, hogyan gondolják tovább, milyen új diskurzusokat hoz létre). Így a vizsgálat már nemcsak nyelvészeti irányultságú, hanem társadalomelméleti (pl. szociológiai, kulturális antropológiai) megközelítéseket is magában foglal.

Kritikai attitűd⁹

A diskurzuselemzők szerint a domináns diskurzus mindig a hatalmon levők és az elit értelmezését foglalja magában és a többi diskurzus (és az azokat képviselő csoportok) elnyomására, marginalizálására törekszik. Ez adja a diskurzusok ideológiai és egyben dinamikus jellegét. A diskurzuselemzők célja az ideológia és az uralmi diskurzusok leleplezése, az, hogy felfedjék a dominanciát, az egyenlőtlenséget és az elfogultságot (Huckin 1997), illetve, hogy rámutassanak arra, hogy a domináns csoportok miképp próbálják valóságként reprezentálni nézőpontjukat, olyannak láttatni a világot, ami megfelel az érdekeiknek. A CDA kutatók egyetértenek abban, hogy elsődlegesen a hatalom útján lehet gyakorolni a kényszerítést, beleértve a fizikai erőszakot is. (Fairclough 2001b: 27–28) „A modern hatalom azonban kognitív hatalom” – mond-

⁹ A CDA társadalomkritikai vonulata a Frankfurti Iskola öröksége, mely alapvetően Habermas közvetítése révén válik a diskurzuselemzés részévé. Az a vonulat, mely a Frankfurti Iskola alapítóinál megjelent, a társadalomtudományokon belül paradigmaváltást eredményezett. 1937-ben jelent meg Horkheimer programadó írása, melyben a társadalomtudományok feladataként jelölte meg a társadalmi jelenségek megértését és a fennálló, bírált viszonyok átalakítását. Azt vallotta, hogy a társadalomelméletnek kritikainak kell lennie, ezzel a szemlélettel elmozdult a hagyományos, a tudomány és a kutatók objektivitását hangsúlyozó pozitivistá tudományfelfogástól. Ez utóbbi ugyanis megalégedett a fennálló viszonyok semleges leírásával. A Frankfurti Iskola képviselői ezzel szemben az aktív, leleplező állásfoglalást hirdették. Azt vallották, hogy a társadalomelméleteknek nemcsak megértőnek, magyarázóknak, hanem kritikainak is kell lennie, fontosnak tartották, hogy valós társadalmi problémák vizsgálatával foglalkozzanak, társadalomjobbító célzattal. Ez a szemlélet indokoltá tette, hogy a kutatás társadalmi beágyazottságát hangsúlyozzák az elemzők. Azt vizsgálták, hogy az egyes jelenségek miképp függenek a társadalmi struktúráktól és a fennálló hatalomtól. Javasolták azoknak a viszonyoknak a feltárását, melyek elnyomó törekvésként vannak jelen a társadalomban. Elemzés révén pedig ezekre a rejtett viszonyokat kell rámutatni.

ja van Dijk. (2000: 447) Azoknak, akik a hatalmat birtokolják, lehetősége van mások gondolkodásának és tetteinek az irányítására. A nyelv és a hatalom viszonyát illetően a diskurzus-elemzők úgy vélik, hogy a nyelv (a diskurzus) szerepe, hogy fenntartsa vagy átalakítsa az egyenlőtlen erőviszonyokat. A CDA-n belül a kutatók úgy tartják, hogy az egész társadalmi rend, ennek a hatalomnak a rejtett hatása, mely jórészt nyelvi aktivitásokon keresztül termelődik. Ez a hatalom által uralt nyelv, amit ideológiának tekintenek. (Henderson 2005: 17) A diskurzus-elemzők hiszik, hogyha leleplezik a fennálló viszonyokat, rávilágíthatnak azokra a problémákra, melyeket a *mainstream* ideológia és a hatalmi viszonyok okoznak (Habermas 1973, Fairclough 2003), és ellenállásra tudják ösztönözni az elnyomottakat. (McGregor 2003)

Az ideológia fogalmán legtöbbször „koherens, viszonylag stabil hiteket és értékeket értünk, melyeket – elfogadásból vagy alávetésből – egy társadalom tagjai vallanak.” (Wodak–Meyer 2001: 8) Konnotációjának rögzítése nehézségeket jelent, hisz a történelem során rengeteg változatával találkozhattunk (fasizmus, kommunizmus, totalitarizmus). A hétköznapi értelmezésben leginkább ezek a „nagy” ideológiák jutnak az eszünkbe. A CDA kutatói viszont arra figyelmeztetnek, hogy nemcsak ezek lehetnek érdekesek, hanem azok az ideológiák, melyek látensek, ennek ellenére mégis meghatározzák gondolkodásunkat. Úgy vélik, hogy az ideológia működésének a megértése talán még égetőbb kérdés, mint a jelentéstartalmának pontos feltárása, bár kétségkívül ennek révén kerülhetünk csak közelebb a megértéshez. Az ideológiák legtöbbször negatív konnotációval rendelkeznek, gyakran oppozíciók párként a jó és rossz küzdelmeként mutatva be ábrázolt tárgyukat. Tetten érhetők analógiákban, metaforákban, képekben – éppen ezért tárgyai lehetnek nyelvészeti kutatásoknak.

A hatalmon levő diskurzusok sajátossága, hogy a bennük közvetített nézetek gyakrabban merülnek fel, mint mások. A társadalom különböző szociális adottságokkal rendelkező ágensei, eltérő háttérrel és tudáskészlettel ugyanazon gondolkodási keretben látják a dolgokat. A társadalomban bizonyos jelenségeket a különböző csoportok azonosan értelmeznek. Ezt az uniformitást szemlélve jut el Gramsci (1971) a hegemonia fogalmához, mely az ideológia mellett a másik kulcskifejezése lesz számos CDA-hoz tartozó szerzőnek. Állítják, hogy a domináns ideológiák észrevétlenül kebeleznek be minket, rögzülnek, meglehetősen makacsul ellenállnak a változtatásukra tett kísérleteknek. A hatalom mindig is arra törekedett, hogy az érdekeinek megfelelő nézeteket legitimálja, s a versenyből kiszorítsa a többi nézőpontot. Az ideológia működése hatalmi játszma. Birtoklása így a hatalomért folyó küzdelem tétje. Mindenkét, aki az uralkodó nézőpontra kívül áll, azt másságánál fogva kivetik, „nem normálisnak” (szélsőséges esetben örülnek – vö. Foucault 2004) vagy idegennek (szélsőséges esetben ellenségnek) tekintik. A CDA kutatók hiszik, hogy a diskurzus vizsgálata révén sikerül leleplezni ezeket az ideológiákat. Hisz a beszédben ezek a történelmileg és kulturálisan kialakult hiedelmek és nézetek megjelenítődnek, reprodukálódnak, felvéve a természetesség, az öröktől fogva-valóság, a megingathatatlan látzatát.¹⁰ Minden olyan elemzés, mely az ideológiát veszi górcső alá, egyfajta szembeállításra kell, hogy alapuljon. A leleplezés csakis akkor valósulhat meg, ha sikerül megértetni – vagy legalábbis felmutatni – alternatívákat. Az ideológia ugyanis ott működik, ahol az emberek elfelejtik, hogy vannak alternatívák.

¹⁰ A diskurzust a CDA-n belül egy olyan médiumnak tekintik, amely normatív funkcióval bír. Segítségével vizsgálható, hogy mi számít az adott korszakban, az adott kérdésben elfogadottnak, kötelező érvényűnek, normálisnak. Ezeket a kérdéseket általában a hatalommal összefüggésben szokták tárgyalni, azért is, mert az ideológia fenntartását különféle társadalmi intézmények végzik. A diskurzusok jó része itt termelődik, ezen intézmények révén lesznek a nyilvánosság részei. Ugyanakkor az elemzők figyelmeztetnek, hogy nem szabad elfeledkeznünk azokról a diskurzusokról, amelyek marginalizáltak, elhallgattatottak, félreértettek, figyelmen kívül hagyottak. Csakis ezen alternatívák mentén érthető meg és értékelhető a domináns diskurzusok társadalomalakító szerepe.

A CDA már a kezdetektől fogva magáévá tette ezt a kritikai vonalat. Megkérdőjelezve a fennálló társadalmi rendet, vizsgálta a status quo fenntartását célzó törekvéseket és igyekezett felderíteni a hatalmi visszaéléseket. Az előítéletes gondolkodás, a hatalomhoz való egyenlőtlen hozzáférés, anyagi és szimbolikus erőfölény, a kiváltságok leleplezése fémjelzi kritikai hozzáállásukat. (Fairclough 2007) A CDA értékei közé sorolják az explicit és apológiamentes hozzáállást (van Leeuwen 2006), a kutatók meg nem szűnő önreflexióját, ami alatt azt értjük, hogy folyamatosan tudatosítják saját helyzetüket és elkötelezettségeiket a vizsgálat során. Kifejezik, hogy nem tudnak a fennálló társadalmi viszonyokon kívül állni, hisz ők maguk is részei az adott szociális helyzetnek.¹¹ Ebből kifolyólag sohasem próbálják magukat az igazság letéteményeseinek bemutatni, tisztában vannak azzal, hogy értelmezésük csupán egy a sok közül. (Jäger–Maier 2009: 36) Kutatásukról úgy gondolkodnak, hogy az mindig beavatkozás a fennálló társadalmi viszonyokba.

Interdiszciplináris

Számos olyan tudományterületet és diszciplínát tudunk felsorolni, melyek segítik a diskurzuselemzőket tárgyuk megértésében. Ezek a következők: nyelvészet, szociológia, pszichológia, politikatudomány, kulturális antropológia, kritikai kultúrakutatás, irodalomtudomány, történelem, filozófia. Leggyakrabban az általános szociológiai elméleteket, a politikatudományt és a szövegnyelvészetet használják az elemzők. A megközelítés egyik jellemzője, hogy a kutatók a társadalmi struktúra és a cselekvés közti kapcsolatot próbálják megragadni, ezért egyaránt fókuszálnak a mikro- és makroszociális elemzésekre. Jellemző, hogy a szerkezet felől igyekeznek magyarázni a működésmódokat. A legtöbb CDA elmélet a társadalmi cselekvés és struktúra közti viszonyt úgy képzei el, hogy azok egymástól elválaszthatatlanok. A megértéshez és a magyarázathoz mindig igyekeznek több tudományterület meglátását alkalmazni. A CDA egyik képviselője, Norman Fairclough interdiszciplinaritás helyett transzdiszciplinaritásról beszél, jelezve, hogy ezeknek az elemzésbe bevont tudományterületeknek folyamatosan egymásra építő kölcsönhatásban és párbeszédben kell lenniük az elemzés során.

Multiperspektivikus

A megközelítésmód másik jellemzője, hogy az elemzés középpontjában legtöbbször valamilyen konfliktus áll, ez leginkább csoportok közötti. Az a mód, ahogy egy téma diszkutálásra kerül, mindig sajátos csoportok (továbbiakban Fairclough nyomán ezeket hívjuk ágenscsoportoknak) nézőpontját tükrözi. A diskurzuselemzésben az ágensek csoportokat képviselnek, melyeknek sajátos nézőpontját igyekszünk rekonstruálni a vizsgálat során. Az ágens társadalmi entitás, hasonlóképp a szociológia halmaz fogalmához. A csoport tagjai nincsenek feltétlenül közvetlen szemtől-szembeni kapcsolatban, bár ennek lehetősége nem kizárt. A társadalmi csoportot a külső megfigyelő (az elemző) a társadalomban betöltött sajátos szerepe alapján fogva azonosítja. Ez a szerep alkalmas a csoport tagjai számára a személyes identifikációra. A

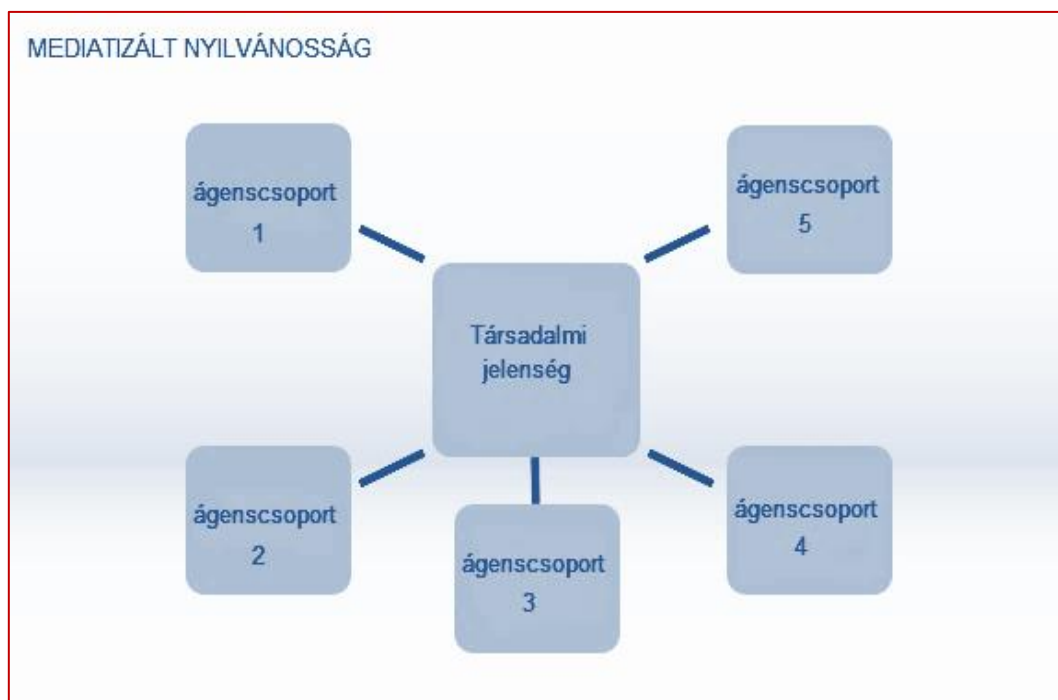
¹¹ Saját pozíciójuk tudatosítása jellemzi a CDA keretei között születő írások szerzőit. A kutató tisztában van vele, hogy őr is hatnak azok a társadalmi viszonyok, melyeket vizsgál, nem vonhatja ki belőle magát. Nincs külső pozíció, mely objektivitást kölcsönözhetne számára, egyetlen dolgot tehet, folyamatosan tudatosítja, hogy mindaz, amit lát, annak a társadalmi/kulturális nézőpontnak a szűrőjén keresztül történik, melynek maga is tagja. Ahogy nem mehetünk a nyelv mögé (nem tudunk semmit se elgondolni kódok nélkül), úgy a társadalom és a kultúra, melybe belenőttünk és részesei vagyunk, sem teszi lehetővé a semlegességet, az interpretáció nélküliséget. Így lesz a „kritikai” kifejezés mellett a CDA kutatások attitűdbeli kifejezése a „kritikusnak lenni”, mely az önálló vélemény kifejtésére ösztönzi a kutatókat. (Breeze 2011) Ezeknek az írásokban teret is adnak.

csoport nézőpontja sajátos megnyilvánulások képviselője révén tárul elénk, amikor valaki az adott csoport szemléletével identifikálódva nyilatkozik meg egy-egy kérdéskörben.¹² Ezek a csoporttagsághoz társított megnyilatkozások lesznek a vizsgálatban a nézőpont-rekonstrukció alapegységei.

Ennek vizuális szemléltetéséhez használjuk az ágenstérképet (1. ábra), mely megjeleníti mindazokat a csoportokat, amelyek egy jelenség diszkussziójában képviselik álláspontjukat a (mediatizált) nyilvánosságban.¹³ A Foucault-tól átvett ágensek egyenrangúsága-elv értelmében minden releváns csoportot be kell vonni az elemzésbe. Így nem zárhatók ki azok a csoportok sem, melyek diszkurzív ereje gyengébb, vagy a nyilvánosságban jelenlétük marginalizált.

1. ábra
Ágenstérkép

A multiperspektivitás azt jelenti, hogy a CDA eszközei segítségével rekonstruálni igyekeznek azokat a nézőpontokat, melyeket egy társadalmi jelenség kapcsán a különböző csoportok képviselnek. Ebben nagy segítséget ad egy konfliktusos helyzet, mivel ennek mentén tartják az elemzők jól felfejthetőnek a meglévő szociális hálózatot és viszonyokat, hiszen legtöbbször az álláspontok nyílt ütközéséről van szó, melynek nyelvi manifesztumait a csoportok leírásához hasznosítják. Az ágenstérkép alkalmas nemcsak a diskurzusban résztvevő csoportok megjelenítésére, hanem stratégiájuk hasonlósága vagy különbsége, illetve erőviszonyaik révén a köztük lévő dinamikai tér ábrázolására is.

¹² A nyelv számos funkciója közül kiemelkedik identitásalakító szerepe (tudások, hitek, értékek, normák megjelenítésére alkalmas). A diszkurzív identitás vizsgálata kiemelten foglalkozik azzal, hogy a résztvevők miként jelenítik meg önmagukat és társas viszonyaikat megnyilatkozásaik segítségével.

¹³ Nyilvánosságon itt mediatizált nyilvánosságot értünk, ahol az ágenscsoportok jelen vannak, nézőpontjuk képviselője révén megmutatkozik. Fairclough és sok CDA elemző a médiát külön ágenscsoportnak tekinti, de – hacsak az elemzés ezt nem kívánja – érdekesebb az ágenscsoportok megjelenésének tereként, mediatizált fórumként tekinteni rá.

Emancipatorikus

A CDA nem titkolt célja, hogy rámutasson a társadalmi helyzetben rejlő igazságtalanságokra és visszaélésekre, hogy az elnyomott csoportok önszerveződő tudatosságát elősegítse. Ezért feladatának tekinti a rejtett ideológiák láthatóvá tételét, a hatalmi csoportok érdekeinek és stratégiáinak leleplezését. (Wodak–Meyer 2001: 7) A kutatók úgy vélik, ha az emberek tisztában vannak ezekkel a hatásokkal, jobban képesek ellenállni azoknak. Konceptiójukban a hatékony állampolgári részvétel elősegítése, a kritikai nyelvi tudatosság szerepel, mint olyan kompetencia, mellyel a modern társadalomban minden embernek rendelkeznie kell. Ugyanis ez vértéz fel minket a médiában, politikában, gazdaságban jelenlévő manipulációval szemben, melynek jó része nyelvi jellegű. A CDA kutatók elszántan, sokszor radikális aktivistaként szállnak szembe a politikailag inkorrekt (szexista, rasszista, etnocentrikus) nyelvhasználattal, valamint teszik explicitté a hatalmi-alárendelt viszonyokat (orvos-beteg, tanár-diák, nő-férfi, többség-kisebbség stb.) és az azokban jelenlévő kiszolgáltatottságot. (Wodak–Meyer 2001)

Emancipatorikus hozzáállásukat jól szemléltetik a következő gondolatok van Dijk *A kritikai diskurzuselemzés elvei* című írásából: „Eltérően más diskurzuselemzőktől a kritikai diskurzuselemzők egyértelmű társadalompolitikai állásponttal rendelkeznek (vagy kellene, hogy rendelkezzenek): kifejtik véleményüket, elképzelésüket, elveiket és céljaikat mind a saját tudományáguk, mind pedig általában a társadalmuk számára. Munkájuk kétségkívül és végső soron politikai, még akkor is, ha ez az elméletalkotás és elemzés minden fázisára azért nem igaz. Reményük a dolgok kritikai megértésen keresztül történő megváltoztatására gyakran illuzórikus. Távlati céljuk, hogy amennyire lehetséges, megváltozzon azok helyzete, akik a legtöbbet szenvednek az uralomtól és az egyenlőtlenségtől. Kritikájuk célpontját a hatalmi elitnek jelentik, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézik a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot, vagy tudomást se vesznek azokról. Azaz munkájuk ismerve a szolidaritás azokkal, akiknek leginkább szükségük van rá.” (van Dijk 2000: 445)

A diskurzus fogalma

A CDA központi fogalma, egyben elemzésének tárgya a diskurzus, mely „olyan társadalmi cselekvési forma, amely szerepet játszik a szociális világ – tudás, identitás, kapcsolatok – előállításában és ezáltal a társadalmi formák fenntartásában.” (Jørgensen–Phillips 2002: 5) A konstruktivista diskurzusfelfogás vallja, hogy a társadalmi világ diszkurzív módon épül fel. Nem *a priori*, azaz előre meghatározott, hanem a társadalmi világot belakó emberek kommunikációja és közös cselekvése által alakított. A tudás társadalmi folyamatokhoz, emberek közti interakciókhoz kapcsolódik (közös igazságokat fogadunk el, döntünk igaz és hamis tudás között). Ebből fakad, hogy adott világnézetben belül bizonyos cselekvési formák magától értetődőnek, természetesnek, megkérdőjelezhetetlennek tűnnek, mások pedig idegeneknek, elutasítandóknak. (Schütz 1994) A világ megértésének módjait e nézet szerint a társadalmi folyamatok hozzák létre és tartják fenn (Burr 1995: 4, Gergen 1985: 268, Jørgensen–Phillips 2002: 5), mindebben kiemelt szerepet és jelentőséget kap a diskurzus.

A CDA egyik meghatározó képviselője, Fairclough (1993: 138, 1995a: 135) a diskurzus fogalmának három értelmezési módját különbözteti meg:

1. A diskurzus mint nyelvhasználat, sajátos társadalmi gyakorlat.
2. A diskurzus egy adott területen használt nyelv (pl. politikai vagy tudományos diskurzus).
3. A diskurzus mint általános fogalma mindannak, ami a beszéddel kapcsolatos.

Az elmúlt évtizedekben a diskurzus fogalma a társadalomtudományi gondolkodás divatos kulcskifejezése lett. Jørgensen–Phillips (2002: 1) rámutatnak arra, hogy a tudományos szöve-

gekben gyakran használják anélkül a fogalmat, hogy meghatároznák, mit is értenek rajta pontosan. Így maga a fogalom sokrétű, poliszemikus tartalmú lett, különböző diszciplínákban más és más értelemben találkozunk vele:

- ◆ Egy téma szóbeli vagy írásbeli megtárgyalása a humán interakció során.
- ◆ A nyelvi elemzés legnagyobb egysége, mondatnál nagyobb nyelvi egység.
- ◆ Kodifikált nyelv, szótár (a nyelvhasználat egy mintája).
- ◆ A megértés egy módja. (Bloor – Bloor 2007: 6-7)
- ◆ A társadalmi gyakorlat egy formája. (Fairclough 1995b)

A diskurzusról a legáltalánosabb felfogásban úgy beszélünk, hogy azt szorosán kapcsoljuk a társadalmi élet különböző területeihez (így beszélünk orvos-, jogi-, médiadiskurzusról). Ennek megfelelően a diskurzus különböző nyelvi mintázatokat jelent, melyeknek leírása a diskurzuselemző feladata. Ebben a felfogásban a diskurzusok számtalan formáját kínálják fel a tudásnak.

M. A. K. Halliday (1985) elgondolása szerint is sok, különböző diskurzus van egyszerre jelen a társadalomban (orvosi, jogi, média, menekült, feminista, liberális stb. diskurzusokról beszél). Állítja, hogy minden diskurzus sajátos funkcióval bír. Ha meg akarjuk vizsgálni ezeket, érdemes megragadni a köztük levő különbségeket. Ezt úgy tehetjük, hogy feltárjuk a különböző diskurzusváltozatokat. Halliday szerint mindegyik jellemezhető az alábbi sajátosságok mentén:

- mi az a társadalmi kontextus, melyben létrejön,
- tér-idő vonatkozások,
- ki beszél, ki állítja elő,
- ki hallgatja az adott diskurzust,
- a diskurzus stiláris jellemzői (kód).

Halliday ugyanakkor nem teszi fel azt a kérdést, hogy mennyiben járhatók át ezek a diskurzusok, pusztán leírásukra fókuszál. Ebben a felfogásban a diskurzus tehát egy adott területre vagy témakörre jellemző szövegek együttese. Ha így tekintjük, a témakör meghatározása egyben a diskurzus körülhatárolását is jelenti.

A nyelvi elemzést kiegészítő szociológiai megközelítés már arra is kíváncsi, hogy milyen motivációk és célok vezérlik a diskurzusok résztvevőit. Van Leeuwen (2009: 144) definícióját idézem szemléltetésképp: „A diskurzus egyfajta szociális kogníció. A szövegek a társadalmi gyakorlatot reprezentálják, átalakítják, rekontextualizálják. Valamely társadalmi vagy történelmi környezetben mindig valakinek az érdekeit szolgálják.” Amennyiben a diskurzus társadalmi funkciója érdekel minket az elemzésekben egyre inkább előtérbe kerül a szöveg kontextusa. Wodak–Meyer (2001) kétféle kontextust különböztetnek meg. Míg a diskurzus tematikus kontextusát az határozza meg, hogy milyen témakörhöz vagy közeghez köthető az adott diskurzus (népesedési, menekült diskurzus stb.), addig a társadalmi kontextust a szereplői kapcsolatok és szociális helyzetek, tér- és időviszonyok mentén jellemezhetjük, valamint azokkal a szerepekkel, melyekben a megszólalók megnyilvánulnak.

Maga a diskurzus fogalom jelentése sem egységes a CDA kutatók között¹⁴, a különböző tradíciók is eltérő módon használják a kifejezést. Wodak–Meyer (2001, 2009) ezek közül

¹⁴ Lényeges különbségek vannak az egyes irányzatok között. Egyrészt a diskurzus mint társadalmi gyakorlat felfogásában (Wodak–Meyer 2001), az analitikus eszközök fajtáiban és alkalmazási módjaiban, illetve a társadalmi interakciók ideológiai hatásának felfogásában. Maga a CDA sokféle tudományos megközelítésmódot integrál, s a mai napig nem egységesült a fogalmak, eljárások és kutatási módszerek tekintetében.

három területet emel ki. Angolszász területen a diskurzus írásbeli vagy szóbeli közlést jelent. Ezzel arra utalnak, hogy a diskurzusokat a beszédtevékenység során hozzák létre vagy változtatják meg az emberek, ezért hangsúlyos az írott vagy beszélt nyelv elemzése. Német területen a diskurzus fogalma erősen kötődik a Habermas által meghonosított jelentéshez: ő a fogalom alatt érvek ütköztetését érti, ahol is különböző csoportok/egyének az igazság kialakítása végett folytatnak beszédtevékenységet. A diskurzus során megteremtődő konszenzus a közös tudás alapja lesz. Ebben a felfogásban a diskurzus kifejezés magára a kommunikatív folyamatra utal. Francia nyelvterületen a diskurzus fogalma szorosan kapcsolódik a Foucault-i tradícióhoz és egyfajta nézőpontot jelent, amely meghatározza a tárgyról és dolgokról beszélés módját. Felhívja a figyelmet arra, hogy a diskurzus különböző korszakokban más-más tudás-készletet hoz létre, így a diskurzus a tudás egyfajta absztrakt formája, amely szorosan kapcsolódik az adott korszak szellemi hagyományához (episztémé). Talán ez utóbbi felfogásból fakad, hogy számos kutató szerint a diskurzus a világ egy aspektusának kifejeződése, a megértés sajátos módja. (Gee 1990, Jørgensen–Phillips 2002: 1)

James Gee (1990 – idézi Huckin 1997) ennek a kettősségnek a szemléltetésére javasolja bevezetni a 'Discourse' és a 'discourse' fogalmát¹⁵. A nagy D-vel írt Discourse, a diskurzív gyakorlat, a világban való részvétel egy módja, a társadalmilag elfogadott szerepekre, a viselkedés szabályaira, normákra és mentális modellekre mutat rá. Ezek a sokszor kimondatlan szabályok határozzák meg, hogy az emberek hogyan gondolkodjanak, miként cselekedjenek, jelenítsék meg társadalmi pozícióikat. Olyan társadalmi vagy beszélgetési normák, melyek világosan meghatározzák azokat az elvárásokat, hogy mi megengedett és mi nem, hogyan kell használni a szavakat különböző társadalmi kontextusokban. Ezzel szemben a kis d-vel írt discourse maga a konkrét, aktualizált (beszélt vagy írott) szöveg. Az így tekintett discourse (szöveg) leképeződése a Discourse-nak. Egyrészt tükrözi a társadalmi kontextust, amelyben létrejött, másrészt pedig maga is alakítja azt. A diskurzuselemző eljárások végső célja, nem az, hogy magáról a szövegről (d) tudjunk meg többet, hanem, hogy azon keresztül a társadalomról, annak működési mechanizmusairól (D) szerezzünk ismereteket. Különbség van abban is az egyes irányzatok között, hogy miként látják: a diskurzus megközelítéseknek inkább az átfogó, általános mintázatokkal kell-e foglalkozniuk, vagy az egy adott időben és társadalmi környezetben megvalósuló diskurzusok hatásának minél szélesebb feltérképezése a cél, konkrét leírások által. Ettől függően szűkebb vagy tágabb diskurzusfogalommal dolgoznak.

A diskurzust ebben a tanulmányban úgy határozzuk meg, mint ami sajátos szókinccset biztosít az egyes társadalmi jelenségek leírására. Könnyű ennek a valóság szemlélését meghatározó szerepét belátni, ha akár csak olyan fogalompárokra gondolunk, mint pl. gerilla vagy szabadságharcos, csoport vagy banda. Mindjárt szembeütünk, hogy a szóválasztás egyben használója elköteleződését és értékelését is tartalmazza. Másrészt a diskurzus által használt szókinccs meghatározza azt is, hogy mit lehet mondani egy témáról (milyen aspektusai hangsúlyosak, melyek nincsenek fogalmi szinten tematizálva, megjelenítve). Ebből fakad, hogy a diskurzus alkalmas lehet az elemző számára, hogy fogalomkészletéből rekonstruálja a beszé-

---

¹⁵ Chilton (2004) később ennek mintájára vezeti be a L (Langue, nyelv) – l (langue, társalgás) oppozíciópárt. Cameron (2001) hasonló jelentéskülönbséget tételez a nyelvészet diskurzusfogalma, amelyen a mondat feletti szintet érti, és a társadalomelméleti diskurzusfogalom között, mely utóbbit világkonstruáló folyamatként írja le. Van Dijk (1997) modellje is tartalmazza ezt a distinkciót, amikor javaslatot tesz a nyelvi-kognitív és a szociokulturális diskurzusfogalom megkülönböztetésére. Ez utóbbival igyekszik szemléltetni a diskurzusok szociális dimenzióját. A diskurzusokat kontextualizált, ellenőrzött, tudatos, azaz stratégiai cselekvések sorozataiként értelmezi, melyet mindig valamilyen cél érdekében alkalmaznak a társadalomban. (Huckin 1997) Ekként a diskurzus – nyelvi megnyilatkozás – mindig a társadalmi összefüggésben értelmezhető, egy adott tér-idő keret által meghatározott környezetben folyó aktivitásként, sajátos céllal rendelkező szereplőkkel.

lők világnézetét, előfeltevéseit, mögöttes hiedelmeit, tudását, elköteleződését. Amikor a diskurzust mint a megértés egy módját definiáljuk, erre a funkcióra gondolunk. A diskurzus mindig tükrözője a mögöttes feltevéseknek, elemzője pedig ezeket a rejtett tartalmakat igyekszik feltárni.

A diskurzust a Fairclough-i (1995) koncepciót követve a társadalmi cselekvés egyik módjának tekintjük. A szöveggel, legyen az írott vagy szóbeli, mindig egy társadalmi eseményt hozunk létre: a benne foglalt gyakorlat alakítja és formálja a társas világunkat. Ezt a dialektikus viszonyt kell a szerző szerint az elemzés tárgyává tenni, a diskurzusokat mint sajátos társadalmi cselekvést leírni, mely szorosan kötődik az adott diskurzust működtető csoportok stratégiai céljához.

A kritikai nyelvésztől a diskurzuselemzésig

Kezdetek

A CDA születése 1991 januárjához kötődik, Van Dijk ekkor hívja meg egy szimpóziumra az akkortájt a diskurzuselemzés módszerével dolgozó kutatókat az Amszterdami Egyetemre. Céljuk az volt, hogy megvitassák a diskurzuselemzés eljárás módját, részletesen kidolgozzák annak elméleti és módszertani alapvetéseit. A résztvevő kutatók mindannyian innovatív lehetőségként tekintették a kritikai diskurzuselemzést a társadalomtudományi kutatásokban. Az összejövetelt rendszeres találkozások követték, csereprogramokat, konferenciák szerveztek. A *Discourse and Society* című folyóirat ekkor válik az irányzat fő fórumává. A résztvevők között találjuk Norman Fairclough-ot, Ruth Wodakot, Theo van Leeuwent és Gunther Kresst és Teun van Dijkot. (Wodak–Meyer 2001: 2)

Ezen az alkalmon kifejezik a Kritikai Nyelvésztől (CL) való különállásukat is. Bírálják a CL-t, mivel a szöveg vizsgálatában megmarad az azt strukturáló elemek leírásánál, és nem reflektál kellőképp az azok mögött megbúvó hatalmi viszonyokra. A CDA éppen ezért hangsúlyozza, hogy nemcsak a nyelvi elemzés fontos, hanem a kontextus vizsgálata is, ugyanis csak ezáltal érthetjük meg a megnyilatkozások társadalmi erejét, hatását. Ennek jelentőségét azért emelik ki, mert ezek a hatalmi viszonyok legtöbbször rejtettek, nincsenek explicit módon megjelenítve, így a diskurzus résztvevői számára sokszor nem láthatóak át. Az ellenállás a befolyás és a manipuláció leleplezésével lehetséges csak. Deklarált céljuknak tekintik a leleplezést, az elnyomott társadalmi csoportok felszabadítását, vagy legalábbis elnyomottságuk tudatosítását. A szerzők a kutatók feladatát abban látják, hogy ezekre elemzéseikkel felhívják a figyelmet. A nyelvi elemzés így kiegészül a nyelv stratégiai használatának megértésével, a szöveg és társadalom közti kapcsolat kimutatásával. (Wodak–Meyer 2001: 7) Így olyan szövegek felé fordul a figyelem, melyek társadalmi egyenlőtlenségeket vagy visszaéléseket tükröznek. Gyakran kerülnek fókuszba tabunak számító témák. Bár a különböző kutatók nagyon eltérő problémákat tárgyalnak, mindegyikben megjelenik a diszkrimináció elleni fellépés. Az elemzések egyszerre kritikus és magyarázó jellegűek. Nem tartják elegendőnek a leíró bemutatást, az erőviszonyok feltárása és magyarázata is cél.

A CDA vizsgálat főbb kérdései

A diskurzus mindig konkrét történelmi helyzethez (tér-idő keretek) kötődik, és azokhoz az eszközökhöz, melyek segítségével a meglévő társadalmi viszonyokat reprodukálni lehet. A CDA elemzők vallják, hogy a nyelvhasználat különböző társadalmi csoportok érdekeit jeleníti meg, másokét pedig negligálja. Így a következő kérdéseket tartják vizsgálandónak (Wodak–Meyer 2001: 9):

- ◆ Ki alakítja az uralkodó diskurzust?
- ◆ A politikában vagy az élet más területein miről hogyan lehet beszélni?
- ◆ Ki határozza meg a témát és a beszéd fő irányát?
- ◆ A diskurzus hogyan termeli újra, erősíti meg a szociális uralmat, a fennálló hatalmat?
- ◆ Hogyan segíti egyik csoport hatalommal való visszaélését a többivel szemben?
- ◆ Miként képes a diskurzus alávetett csoportokat képezni?
- ◆ Miként képesek az alávetett csoportok diszkurzíven ellenállni az ilyen visszaéléseknek?

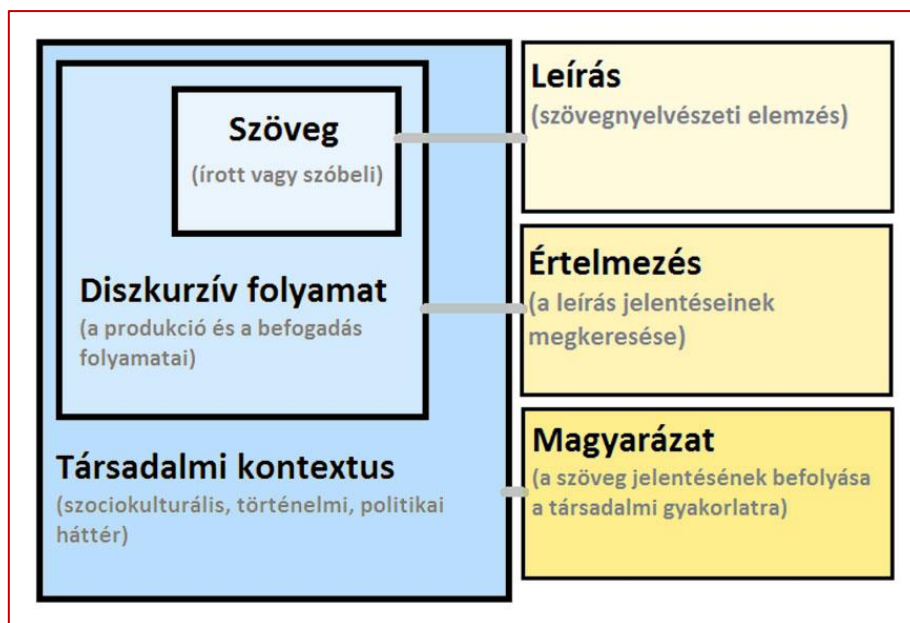
A továbbiakban Fairclough modelljéből kiindulva mutatom be, hogy a CDA-hoz tartozó kutatók milyen elemzési keretet kínálnak fel e kérdések vizsgálatához.

Fairclough háromszintű modellje

Fairclough (1989: 25–26) szerint bármely kommunikatív esemény három dimenzió mentén vizsgálható. A modell alapállítása, hogy a szövegeket sohasem lehet megérteni önmagukban, elszigetelten attól a társadalmi környezettől, melynek termékeként és annak jelenségeire reflektálva megjelennek, csakis más szövegekhez (intertextualitás) és a társadalmi kontextushoz kapcsolódóan. Így a CDA-ban ötvözni kell a mikroszintű (szövegelemzést), a makroszintű elemzéssel (társadalom-magyarázattal). A két szintet összekapcsoló mezo szint a diszkurzív folyamat. A diskurzuselemzés e három dimenziója egymástól csak analitikus szempontból választható szét, köztük szoros kapcsolat és kölcsönhatás figyelhető meg. (Henderson 2005: 7)

2. ábra

Fairclough (1992b: 73) három dimenziós kritikai diskurzuselemzés modellje

Az elemzésnek a fentiek értelmében a következőkre kell összpontosítania:

1. A szöveg nyelvi jellemzőinek *leírása*.
2. A szöveg előállítására és befogadására vonatkozó diszkurzív folyamatok *értelmezése*. Az értelmezés a diszkurzív gyakorlat termelő és értelmező folyamatai közötti kapcsolat feltárásával foglalkozik.

3. A szélesebb társadalmi gyakorlat, kontextus bemutatása, amelyben a kommunikációs esemény létrejön. Ide tartoznak a társadalmi/történelmi körülmények, intézmények és viszonyok, melyeknek magyarázatát a szövegvizsgálat és elemzés hivatott ellátni.

A szöveg

A vizsgálat első egysége a nyelvhasználat egyes eseteinek elemzésével (szövegek) foglalkozik. Fairclough világosan látja, hogy a társadalmi eseményeknek csak egy része nyelvi jellegű, azaz szöveg szintű megnyilvánulás. A szociális tevékenységnek azonban számos olyan formája létezik, mely nyelvi cselekvés nélkül is létrejöhet, ezért ezektől megkülönböztetve, szemiózisan nevezi el a társadalmi cselekvésen belül megtestesülő szövegszerű (nyelvi és/vagy képi¹⁶) megnyilvánulásokat. Minden kommunikációs esemény a társadalmi gyakorlat egy formájának tekinthető, szerepe a diskurzus rendjének reprodukálása (a fennálló viszonyok megerősítése) vagy kihívása (azaz változás elérése). Ez azt jelenti, hogy a kommunikációs események a diskurzus rendjéhez való viszonyukon keresztül alakítják ki a szélesebb társadalmi gyakorlatot. (Jørgensen–Phillips 2002: 70)

Fairclough (1992b: 73) a szöveget olyan eseménynek tekinti, amelyben valamit közölnek, ami tények és hiedelmek bemutatását tartalmazza. Függetlenül a létrehozójának szándékától, ebből a szempontból önkényes, mindig bizonyos alternatívák közül választást jelent. A szöveg alkotójának stratégiája meghatározza az üzenet tartalmát, ezért mondhatjuk, hogy felfedezhető benne az ideológiai célszerűség. E személyes kötődés miatt szoros összefüggésben áll a résztvevők identitásával, annak létrehozása, reprezentálása és megvitatása is e szövegeken keresztül történik. Identitás vonatkozásai révén tükrözi a társadalmilag elfoglalt szerepeket, a viselkedési mintákra vonatkozó explicit és implicit előírásokat, szabályokat, melyek ekként szintűként vizsgálhatók általa. Megmutatja, milyen normák, cselekvési előírások érvényesek a beszélőkre, illetve képet kaphatunk általa a résztvevők közti kapcsolatok előállításáról és értelmezéséről is. A szövegre irányuló eljárás a leírás, mely magában foglalja a szöveg műfajának megállapítását, kulcsfogalmait, nyelvi eszközkészletének elemzését (pl. tranzitivitás, faktilitás, nominalizáció, negligenciák, ellentétek, érvelés, szöveg struktúrájának vizsgálatát). A Fairclough-i modell elsődlegesen szövegnyelvészeti megközelítés, bírálói hibának tartják, hogy a másik két dimenzió kevésbé kidolgozott és funkcionáló az elemzéseiben. Ezért a továbbiakban van Dijk e téren sokkal részletesebb modelljét használok a másik két dimenzió kifejtésében.

Diszkurzív gyakorlat

A második elemzési egység a diszkurzív gyakorlat, ami nem más, mint a jelentésképzés folyamata. Egyrészt a diszkurzív produkció/alkotás, másrészt a diskurzusok befogadásának folyamata tartozik ide. Ennek a szakasznak az interpretáció az elemzési eljárása, melynek során a szöveghez társított jelentések feltárását végzi a kutató. Van Dijk (2000a) abból indul ki, hogy a diskurzus szereplői különféle tudásokkal, hitekkel, meggyőződésekkel, célokkal, véleményekkel lépnek be a diskurzusbába. Ha ezeket nem vesszük figyelembe az elemzésünk során, nem tudjuk megérteni, hogy az emberek miért is beszélnek úgy, ahogy beszélnek, s hogyan szolgálja e mondás a céljait, illetve a címzett meggyőzését. Tehát a vizsgálatnak a szövegen és a diskurzus körülményein túl kétségtelenül az interakciós partnerek tudáskészletének ezen

---

¹⁶ Fairclough elsődlegesen nyelvi elemzést végez. Azt azonban hangsúlyozza, hogy napjaink erősödő vizualitása indokolja a multimodális tartalmak vizsgálatát a CDA-n belül. A multimodális diskurzuselemzés napjainkra kiegészülve a multimodalitáselméletekkel a CDA kutatások új ágaként jelennek meg. (Machin–Mayr 2012, Djonoy–Zhao 2014)

elemeit is vizsgálnia kell, hogy pontosan le tudja írni a diskurzus hatását és megértse a benne zajló értelmező és kognitív folyamatokat (van Dijk 2000a). Van Dijk elméletét éppen azért tartom fontosnak, mivel benne jelenik meg először a diskurzus termelésének és befogadásának együttes vizsgálata.

Van Dijk (2000a) a következőképpen gondolja ennek az elemzését. Szerinte a teljes folyamat megértése át kell, hogy fogja a diskurzustermelést meghatározó stratégiának és a címzett értelmezésének az egészét. Ehhez – csakúgy mint a többi CDA kutató – olvasható, hallható, off-line, online szövegeken keresztül juthat el. A nyelvi produktumokat ugyanakkor mindig úgy kell tekintenünk, mint a beszélő világismeretének reprezentánsait. A szöveg alkotása és befogadása mindkét fél részéről a rendelkezésükre álló korábbi tapasztalatok bevonását igényli, melyek mint értelmezési modellek meghatározóak lesznek a szöveg interpretációjában. Ebből következik, hogy nemcsak a szavakat, mondatokat kell figyelembe vennünk, hanem magát a tudáskészletet és az elköteleződéseket, melyek a szövegek révén megjelenítésre kerülnek, s melyeket a befogadók felhasználnak értelmezésük során. Ezeket összefoglalóan témáknak nevezi. Ezek olyan komplex keretek, melyek nemcsak az aktuálisan elhangzó mondatok koherens szövétségét jelentik, hanem általuk „képesek aktiválni a nyelvhasználók az események régebbi mentális modelljét, vagy újat létrehozni.” (van Dijk 2000a) A szövegek megértése tehát ezeknek a modelleknek a feltárását is jelenti. A szöveg akkor lesz érthető a címzett számára, ha maga is képes ezt a szöveget meghatározó modellt rekonstruálni. Ebben segítségére vannak a korábbi tapasztalatai, illetve a szociális tanulás révén már rendelkezésére álló értelmező modellek, melyek személyes és társadalmi tudásokból tevődnek össze.

- ◆ Személyes tudás: az egyéni nyelvhasználók tudásai, hitei, véleményei.
- ◆ Társadalmi tudás: a társadalmilag közösen osztott tudás alkalmazása.

A megértés folyamatát ezek, a cselekvők által működtetett modellek koordinálják. Ezért fontos feltárnunk, hogy a diskurzus résztvevői társadalmi helyzetük, szerepük kapcsán milyen tudásokkal¹⁷ és célokkal érkeznek a diskurzusba, mit tudnak, és mit nem tudnak az adott téma vonatkozásában. A jelentés ugyanis – írja van Dijk (2000a) – „nem a papírlapon vagy a levegőben, hanem a nyelvhasználók kognitív reprezentációiban van”. Ezért fontos, hogy megértjük, mi is történik pontosan a diskurzusfeldolgozás során. A diskurzusértelmezésbe bevont modellek – jegyzi meg –, azonban mindig egyediek és egyszerűek (hisz a befogadók mindig más és más tapasztalati mezőből építkeznek).¹⁸ Éppen ezért az elemzésből nem hiányozhat a tényleges kontextus ismerete, melynek aktorai a diskurzus résztvevői.

A kontextus

A harmadik vizsgálati egység a kontextus, mely leggyakrabban az elemzésekben a társadalmi/kulturális/történelmi háttérrel jelenti.¹⁹ A diskurzuselemzők vallják, hogy a kontextus ismerete elengedhetetlen feltétele a megértésnek. Ennek ellenére a kontextus sokat említett, ám kevésbé konkretizált fogalma a CDA-nak. Ezt a kifejezést legtöbbször reduktív módon csak arra használják, hogy a jelenségek körülményeit (egy esemény háttérét) bemutassák a segítségével. A kontextus fogalmáról beszélhetünk szűkebb vagy tágabb értelemben is. Előbbi esetben

¹⁷ Van Dijk modelljét egyaránt érvényesnek tekinti az igaz és hamis tudásokra (pl. előítéletek). Köztük ebből a szempontból nem tesz különbséget.

¹⁸ A diskurzustermelés folyamata ezzel ellentétes irányú, de ugyanezeket a lépéseket tartalmazza.

¹⁹ A nyelvészet és a társadalomtudományok a jelenségeket a kontextus részeként értelmezik, abból következően magyarázzák, ennek ellenére hiányzik egy határozottan megfogalmazott kontextus-elmélet – kezdi kontextusról szóló tanulmányát van Dijk.

a szöveg közvetlen környezetét, a szavak jelentését és a kommunikációs helyzetet értjük alatta, tágabban azt a társadalmi/kulturális háttérrel, amelyben az esemény zajlik. Minden diskurzus sajátos kontextusban jelenik meg, ez az a környezet, társadalmi gyakorlat, amelyben a szövegek életre kelnek. A kontextus egyúttal meghatározza azokat a nyelvi és közlési (pragmatikai) módokat, melyek a diskurzusban résztvevők számára a szövegalkotás szempontjából relevánsak (mikor, hol, mit, kinek, hogyan lehet mondani, hogy meghallgassák). Ezért ennek a fogalomnak a segítségével a felbukkanási felületek elemzése történik. Meghatározzuk, ki beszél, és ki hallgatja, milyen pozíció/társadalmi szerep kötődik a beszélőhöz, hol és mikor történik a nyelvi cselekvés, milyen intézményi keretek és tapasztalatok közepette. Ezek ugyanis mind alakítják a diskurzus mint kijelentés természetét, különböző megfogalmazásokat hozva létre.

Van Dijk szerint a diskurzuselemző feladata nemcsak a szavak szövegekörnyezetének a feltárása, hanem annak a beszédhelyzetnek a megértése, melyet a kommunikáció résztvevőinek szerepei, tudásai és kapcsolatai határoznak meg. A kontextust tehát nemcsak a tér és idő adja, hanem mindaz, ahogy a diskurzus résztvevői megértik és képviselik társadalmi helyzetüket, ahogy reflektálnak az abban elfoglalt szerepükre, és amelyben tevékenyen dolgoznak annak fenntartásán vagy megváltoztatásán. Ezt kell az alatt érteni, hogy a kontextusok szubjektívek – a helyzet- és problémafelismerés ugyanis mindig kapcsolatban áll a résztvevők korábbi tapasztalataival (ezzel magyarázhatjuk, hogy miért is lesznek bizonyos kontextuselemek relevánsak az egyik résztvevőnek, a másoknak pedig egyáltalán nem). Mindez kihatással lesz a diskurzus szerkezetére.

Fairclough (1989: 25) háromszintű modelljében a magyarázat fogalmát kapcsolja a kontextushoz, ezzel is jelezve, hogy a szövegek vizsgálatával a diskurzuselemzőnek a társadalmi jelenségek és a diskurzusműködés magyarázatához kell eljutnia. Ugyanis mind a diskurzus létrehozása, mind a befogadása az adott szociokulturális környezetben történik, melynek sajátosságai meghatározzák a diskurzus jelentését, másrészt az adott kontextusban működő diskurzus maga is hatással lesz a környezetre, és ez befolyásolni fogja a társadalmi gyakorlatot (fenntartó vagy átalakító szereppel bír). Alapvetően gazdasági, politikai, környezeti feltételek elemzését jelenti. A kontextus a diskurzus realizálódásának csakúgy feltétele, mint a résztvevő partnerek cselekvése. Van Dijk (2010) a következőképpen határozza meg: „Egy eseményt, cselekményt vagy diskurzust körülvevő olyan környezet, körülmény, amely háttérként, helyzetként, feltételként vagy következményként funkcionál az adott diskurzus vonatkozásában.” Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy maga a kontextus nem változatlan, statikus tényezője a diskurzusnak, sokkal inkább dinamikusnak, állandóan változóknak kell tekintenünk.

Wodak²⁰ szerint a kontextus fogalma segítségével azt a kapcsolatot kell vizsgálnunk, ami a diskurzív esemény, a különböző helyzetek, intézmények és a társadalmi struktúra között fennáll. A diskurzív események formálják szociális világunkat, de ez utóbbi ugyancsak visszahat rájuk. Ebből következően a diskurzus egyrészt szociálisan konstitutív folyamat, másrészt pedig szociálisan kondicionált. A társadalmi intézmények általi meghatározottságot viszont Wodak nem tekinti olyan keretnek, amit nem lehet átlépni. A szabályok csakúgy, mint

---

²⁰ Wodak fontosnak tartja a kontextus fogalmának tisztázását. Ez annál inkább is lényeges, mivel a CDA-n belül talán ez az egyik legtöbbet használt, ámde kevésbé meghatározott kifejezés. Nem világos, hogy a társadalmi világ, a társadalmi struktúra mely szegmensei tartoznak ide, vagy inkább általános fogalomként tekintünk rá, mely minden mást magában foglal, ami nem-nyelvi. Sok esetben pedig csak a beszélők szociológiai változóit értik alatta a kutatók. Jogos Wodak felvetése, hogy ebben az egységes koncepció kialakítása tovább növelné az elemző kapacitást. A kontextus vonatkozásában konszenzusos megállapításként annyi fogalmazódik meg csupán, hogy minden diskurzust történetileg beágyazottnak tartanak, melyhez más jelen idejű diskurzusok kapcsolódnak, illetve kapcsolatban állnak múltbeli diskurzusokkal és kiindulópontjai lehetnek a jövőbelieknek.

az identitások a résztvevők közti interakcióban formálódnak. A diskurzusok révén hozzuk létre a helyzeteket, a különféle tudásokat, társadalmi identitásokat, valamint az emberek és csoportok közötti viszonyokat (Wodak–Meyer 2001: 6), és ezek révén változtatjuk is azokat.

A változások vizsgálata

Fairclough (1989) szerint a CDA vizsgálatok központi eleme a társadalmi változások vizsgálata kell, hogy legyen. A konkrét nyelvhasználat mindig a meglévő diszkurzív struktúrákra támaszkodik (megerősíti vagy átalakítja azokat). A nyelvhasználók már korábban elfogadott jelentéseket emelnek be szövegeikbe, s a szöveglétrehozás aktusával alakítják ki azokhoz való viszonyukat. Fairclough e tekintetben használja az intertextualitás fogalmát (ez alatt azt érti, hogy a szövegek hogyan használják korábbi szövegek elemeit és vonatkozó jelentéstartományait). A különböző diskurzusokból származó elemek kombinálásával a nyelvhasználók változtatnak a meglévő diskurzusokon, sőt magán a társadalmi világon Véleménye szerint az intertextualitás elemzésével vizsgálhatjuk a diskurzus reprodukcióját, valamint a diszkurzív változást. (vö. Jørgensen–Phillips 2002: 7)

Amikor egy új téma felbukkan a közbeszédben, akkor annak fogalmi készlete, érvrendszere hamar a téma diszkussziójának alapját jelenti. Ezt Fairclough-ot követve bevésődésnek nevezzük; az ő példája az 'információs társadalom' kifejezés, mely a 20. század második felében jelent meg és lett a társadalmi változásokat magyarázó fogalommá. Az új fogalom a róla való beszéd csomópontjává, meghatározó metaforájává válik.

A bevésődés folyamatát a következő lépések mentén kell elgondolni.

1. Az emberek elhelyezik magukat az új diskurzusban.
2. Az új diskurzusok kínálta módon kezdenek el cselekedni, gondolkodni és beszélni.
3. Az emberek megtanulják és bizonyos célokra használják az új diskurzusokat.

A diskurzuselemzés bonyolult dialektikus kérdése, hogy mikor és hogyan kezdődik a bevésődés, és hogyan válik az emberek „beszédmódjának részévé” a diskurzus. Mindez a diskurzusok alakulásának történeti vizsgálatát teszi lehetővé.

Kritikák

Az irányzat legmarkánsabb kritikusa, Henry Widdowson (1995) szerint a diskurzuselemzés valóban alkalmas a szövegekben rejlő ideológiai töltet leleplezésére, azonban kifogásolja a módszer eklektikus és társadalomtudományilag nem megalapozott voltát (hiányolja az elemzésekben a számszerű bizonyítékokat, a reprezentatív mintavételt, a választott módszer részletes indoklását). Szerinte a vizsgálatok kiforrotlan nyelvészeti és kontextuselemzési metódus híján nagyon sok esetben a kutatók szubjektív értelmezései maradnak csupán. Termékenyítőnek tartaná, ha a CDA tisztázná viszonyát a konverzációelemzéssel, melyet jó kiinduló alapnak tekint a nyelvi elemzésekhez. (Widdowson 1995: 158) Más bírálók (Toolan 1997, Wang 2006: 71) is úgy vélekednek, hogy a szövegnyelvészeti eszköztár megalapozása erős bizonyítékokat szolgáltatna a kutatók érveire. Elismerik ugyanakkor, hogy a CDA erőssége, hogy a rejtett értékrend, hiedelmek és elfogultságok kimutatására törekszik, s ekként a szöveg és a hatalom közti összefüggések leleplezésére jól alkalmazható. Breeze (2011: 505-507) hiányolja, hogy a szöveg és a befogadó kapcsolatát megértő modellek nem jelennek meg markánsan az elemzésben, s a vizsgálatoknak legtöbbször csak a diskurzustermelésre irányul a figyelmük. Reflektálatlanul marad az is, hogy a globalizált világban az emberek számos diskurzus részesei vagy aktív ágensei (irányítói, létrehozói), ennek ellenére szelektív észlelésük folytán bizonyos diskurzusokat figyelmen kívül hagynak, másokat pedig elfogadnak. A diskurzus-fogyasztás e kérdései szintén kimaradtak eddig a vizsgálatokból, maga a CDA adós

marad az erre vonatkozó válasszal. Vizsgálni kellene továbbá, hogy a nyelvhasználat és megismerés között milyen összefüggés található. (Breeze 2011: 508) Strubb (1997) problémásnak tekinti, hogy mindaddig, míg módszertanilag nem tisztázott, mi alakítja a befogadók meggyőződését, azt se tudjuk megállapítani, hogy pontosan mely szöveg volt hatással a befogadóra, és a diskurzus mely eleme alakította gondolkodását. Tehát a diskurzuselemzőknek a befogadáselméletek meglátásait adaptálniuk kell saját vizsgálatukba, feltételezve, hogy az eltérő szociális háttérű, más-más társadalmi/kulturális millióból jövők másként fogják értelmezni az adott szöveget, így magát a diskurzust. Így érdemes lesz a diskurzuselemzőknek a befogadót interpretatív közösségként szemlélni, akik felkészültségük, társadalmi helyzetük, érintettségük függvényében a szöveg más és más aspektusaira lesznek fogékonyak.

Breeze (2011) negatívumként emeli ki, hogy a CDA képviselőinek az a szándéka, hogy egy „jobb világot” hozzanak létre, és elősegítsék a pozitív fejlődést, eredményezi a kutatók gyakori politikai elköteleződését, s azt, hogy mindezt az írásaikban explicit módon meg is jelenítik. Témáik e tekintetben korlátozottak lesznek, mivel alapvetően csak azok a szövegek kerülnek be vizsgálati fókuszukba, ahol hatalmi egyenlőtlenség, kizsákmányolás, elnyomás esete áll fenn. Ezért elsősorban a kisebbségi pozíciót megerősítő diskurzusokra fókuszálnak. Az elmúlt húsz év kutatásainak ugyanis ez volt a hangsúlyos pontja. Ugyanakkor mindez torzításhoz vezet, mely aránytalanul nagyra mutatja a hatalmi befolyást, az ideológiai manipulációt, s így egy determinisztikus jövőképet tár elénk a társadalomról. Ezzel szemben Breeze (2011) javasolja egy olyan módszer kidolgozását, melynek segítségével az új médiumokat lehetne elemezni, ezek ugyanis sokkal inkább tükrözik a 21. századi élet jellemzőit, mint az ideológiailag terhelt írások. Tematikusan az ilyen irányú vizsgálatok révén lehetne szélesebbre tárni a CDA kapuit.

IRODALOM

- Austin, John L. (1990) *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bánhegyi, Mátyás (2010) Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzuselemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* XII. 2010 /1. 16–31. Elektronikusan elérhető: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:NPr9TxTEWX0J:alknyelvport.nytud.hu/kiadvanyok/forditastudomany/forditastudomany-2010-1/2010-XII-1.pdf/at_download/file+&cd=10&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
- Bánhegyi Mátyás (2011) Politikai szövegek és fordítástudomány. 3. rész. Van Dijk kritikai diskurzuselemzési modellje és a fordításközpontú diskurzustársadalom hatásmodell. *Fordítástudomány*, XIII 2011/1. 22–39 .
- Billig, Michael – Schegloff, Emanuel A. (1999) Debate: Critical discourse analysis and Conversation analysis. *Discourse & Society*. 10, 1999/4. 543–582. <https://doi.org/10.1177/0957926599010004005>
- Billig, Michael (2003) Critical, Discourse and Analysis. In: Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth (2003eds.) *CDA and Interdisciplinarity*. London, MacMillan. https://doi.org/10.1057/9780230514560_2
- Blommaert, Jan – Bulcaen, Chris (2000) Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology*. Vol. 29/2000, 447–466. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.29.1.447>
- Bloor, Meriel – Bloor, Thomas (2007) *The practice of critical discourse analysis: an introduction*. London, Hodder Arnold.

- Breeze, Ruth (2011) Critical Discourse Analysis and its Critics. *Pragmatics*, vol. 21. 2011/4. Elektronikusan elérhető: <http://journals.linguisticsociety.org/elanguage/pragmatics/article/view/3654.html> <https://doi.org/10.1075/prag.21.4.01bre>
- Burr, Vivien (1995) *An Introduction to Social Constructionism*. London, Sage. <https://doi.org/10.4324/9780203133026>
- Carver, Terrell (2004) Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. *Politikatudományi Szemle*, XIII. 2004/4. 143–148. <https://doi.org/10.1057/eps.2002.46>
- Chilton, Paul – Jäger, Siegfried (2004) *How to Do a Discourse Analysis*. Elektronikusan elérhető: <http://www.politicseastasia.com/studying/how-to-do-a-discourse-analysis/>
- de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang Ulrich (2000) *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest, Corvina. 55–183. <https://doi.org/10.2307/1347273>
- de Beaugrande, Robert-Alain (2006) Critical Discourse Analysis: History, ideology, methodology. *Studies in Language & Capitalism*, 2006/1. 29–56. Elektronikusan elérhető: <http://semiotics.nured.uowm.gr/pdfs/Beaugrande.pdf>
- Djonoy, Emilia – Zhao, Sumin (2014eds.) *Critical Multimodal Studies of Popular Discourse*. London – New York, Routledge.
- Fairclough, Norman (1989) *Language and Power*. London, Longman. <https://doi.org/10.1017/s0047404500016316>
- Fairclough, Norman (1992aed.) *Critical Language Awareness*. London: Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315845661>
- Fairclough, Norman (1992b) *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press. <https://doi.org/10.1017/s0047404500017309>
- Fairclough, Norman (1992c) Text and context: linguistic and intertextual analysis within discourse analysis. *Discourse and Society*, 1992/3(2). 193–217. <https://doi.org/10.1177/0957926592003002004>
- Fairclough, Norman (1993) Critical discourse analysis and the commodification of public discourse. *Discourse and Society*, 1993/4(2). 133–68. <https://doi.org/10.1177/0957926593004002002>
- Fairclough, Norman (1995) *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. London – New York, Longman. <https://doi.org/10.1017/s0142716400010973>
- Fairclough, Norman (1996) *A reply to Henry Widdowson's Discourse analysis: a critical view*. Elektronikusan elérhető: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/096394709600500105?journalCode=lala> <https://doi.org/10.1177/096394709600500105>
- Fairclough, Norman – Wodak, Ruth (1997) Critical discourse analysis. In: Van Dijk, Teun (1997ed.) *Discourse as Social Interaction: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London, Sage. 258–284. <https://doi.org/10.4135/9781446289068.n17>
- Fairclough, Norman (2000) *New Labour, New Language?* London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203131657>
- Fairclough, Norman (2003) *Analyzing Discourse and Text: Textual Analysis for Social Research*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203697078>

- Fairclough, Norman (2005) *Critical discourse analysis in transdisciplinary research on social change: Transition, re-scaling, poverty and social inclusion*. Lodz Papers in Pragmatics, 1, 37–58. <https://doi.org/10.1075/dapsac.13.06fai>
- Fairclough, Norman (2012) *The Dialectics of Discourse*. Elektronikusan elérhető: <http://www.sfu.ca/cmns/courses/2012/801/1Readings/Fairclough%20Dialectics%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>
- Fairclough, Norman (2015) *Critical Discourse Analysis*. Elektronikusan elérhető: https://balticpractice.hse.ru/data/2015/04/13/1094925608/Critical%20discourse%20analysis_THEORY_FAIRCLOUGH.pdf
- Fiske, John (1994) *Media matters: Everyday culture and political change*. Minneapolis, Univ. of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5860/choice.32-5474>
- Foucault, Michel (1998a) A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok. előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft. 50–74.
- Foucault, Michel (1998b) *A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok. előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft.
- Foucault, Michel (2000) Válasz egy kérdésre. A diskurzusról. In: Boda Zsolt – Kiss Balázs – Szabó Márton (2000szerk.) *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 423–441.
- Foucault, Michel (2001) *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz.
- Foucault, Michel (2004) *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest, Atlantisz.
- Fowler, Roger – Hodge, Bob – Kress, Gunther – Trew, Tony (1979eds.) *Language and Control*. London, Routledge & Kegan Paul. <https://doi.org/10.2307/2578208>
- Fowler, Robert (1991) *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315002057>
- Gee, James P. (1990) *Social linguistics and literacies: Ideologies in discourse*. London, Falmer. <https://doi.org/10.1017/s0142716400010870>
- Gee, James P. (1999) *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. London, Routledge. <https://doi.org/10.1075/z.184.411gee>
- Gergen, Kenneth (1985) The social constructionist movement in modern social psychology. *American Psychologist* 1985/40(3). 266–275. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.40.3.266>
- Géring Zsuzsanna (2008) Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In: Némedi, Dénes (2008szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 428–457.
- Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. London, Lawrence & Wishart. <https://doi.org/10.2307/j.ctt183q4d3.9>
- Glózer Rita (2007) Diskurzuselemzés. In: Kovács Éva (2007szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, PTE BTK. Kommunikációtudományi Intézet – Néprajzi Múzeum. 360–373. Elektronikusan elérhető: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegtanulmany.pdf>
- Habermas, Jürgen (1973) *Theory and Practice*. Boston, Beacon Press.

- Habermas, Jürgen (1997) Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (1997/2001szerk.) *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest, Osiris. 228–259.
- Habermas, Jürgen (2001) *A kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete*. Budapest, Új Mandátum.
- Habermas, Jürgen (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat.
- Halliday, Mark Alexander Kirkwood (1985) *Introduction to Functional Grammar*. London, Edward Arnold.
- Henderson, Robert (2005) A Faircloughian approach to CDA: principled eclecticism or a method searching for a theory? In: *Critical Studies in Education* 46., 2005/2., 9–24. Elektronikusan elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/27464444>
<https://doi.org/10.1080/17508480509556422>
- Hodge, Bob – Kress, Gunther (1988) *Social Semiotics*. Cambridge, Polity Press.
https://doi.org/10.1007/978-1-349-25582-5_7
- Huckin, Thomas N. (1997) Critical discourse analysis. In: Miller, Thomas (1997ed.) *Functional approaches to written text*. Washington, US Department of State. 78–92.
- Iványi Zsuzsanna (2001) A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 2001/1. 74–93. Elektronikusan elérhető: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1251/125106.htm>
- Janks, Hilary (1997) *Critical Discourse Analysis as a Research Tool*. Elektronikusan elérhető: <http://www.uv.es/gimenez/Recursos/criticaldiscourse.pdf>
<https://doi.org/10.1080/0159630970180302>
- Jäger, Siegfried – Maier, Florentine (2009) Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2009eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis*. London, Sage.
- Jørgensen, Marianne – Phillips, Louise. J. (2002) *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Sage. <https://doi.org/10.4135/9781849208871>
- Kress, Gunther (1976) *System and Function in Language*. London, Oxford University Press.
- Kress, Gunther – Hodge, Bob (1979) *Language as Ideology*. London, Routledge.
<https://doi.org/10.2307/325915>
- Kress, Gunther (1989) *Linguistic Processes in Sociocultural Practice*. Oxford, Oxford University Press.
- Kress, Gunther R. (1990) Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology*, 1990/11. 84–97. <https://doi.org/10.1017/s0267190500001975>
- Kress, Gunther R. – van Leeuwen, Theo (1996) *Reading images: The grammar of graphic design*. London, Routledge.
- Kress, Gunther – van Leeuwen, Theo (2001) *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London, Arnold.
- Luke, Allan (1997) *Introduction: Theory and Practice in Critical Discourse Analysis*. Elektronikusan elérhető: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/ed270/Luke/SAHA6.html>
- Machin, David – Mayr, Andrea (2012) *How to do critical discourse analysis: A multimodal introduction*. London, UK, Sage. <https://doi.org/10.1177/0267323113511002e>

- McGregor, Sue. L. T. (én). *Critical Discourse Analysis – A Primer*. Elektronikusan elérhető: <https://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>
- Potter, Jonathan – Wetherell Margaret (1987) *Discourse and Social Psychology*. London, Sage. <https://doi.org/10.1177/0959354398083007>
- Reisigl, Martin – Wodak, Ruth (2001) *Discourse and Discrimination*. London, Routledge.
- Saussure, Ferdinand de (1967) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (Ford. B. Lőrinczy Éva) Budapest, Gondolat.
- Schegloff, Emanuel A. (1997) Who text? Whose context? *Discourse & Society*, 8. 1997/1, 165–187. <https://doi.org/10.1177/0957926597008002002>
- Stubbs, Maria (1997) Whorf's children: Critical comments on critical discourse analysis (CDA). In: Ryan, Ann – Wray, Alison (1997eds.) *Evolving models of language*. Clevedon, UK, Multilingual Matters. 100–116.
- Szabó Márton (2003) *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (2000 szerk.) *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Tankönyvkiadó – Universitas.
- Threadgold, Terry C. (2003) *Cultural Studies, Critical Theory and Critical Discourse Analysis: Histories Remembering and Future*. Elektronikusan elérhető: http://www.linguistik-online.de/14_03/threadgold.html
- van Dijk, Teun A. (2000a) *An Introduction*. In *Cognitive Discourse Analysis*. Elektronikusan elérhető: <http://www.discursos.org/unpublished%20articles/cogn-dis-anal.htm>
- van Dijk, Teun A. (2000b) A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (2000szerk.) *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Tankönyvkiadó – Universitas. 442–477.
- van Dijk, Teun A. (2009) *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge and New York – Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511575273>
- van Dijk, Teun A. (2010) Discourse, knowledge, power and politics. Towards Critical Epistemic Discourse Analysis. Elektronikusan elérhető: <https://repositori.upf.edu/bitstream/handle/10230/20021/WORKING%20PAPERS%20TEUN%20VAN%20DIJK.pdf>
<https://doi.org/10.1075/dapsac.43.03van>
- van Dijk, Teun A. (2015) Critical Discourse Analysis. In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (2015eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. John Wiley & Sons. 352–363. Elektronikusan elérhető: <http://www.discourses.org/OldArticles/CriticalDiscourseAnalysis.pdf>
<https://doi.org/10.1002/9781118584194.ch22>
- van Dijk, Teun A. (én) *Macro contexts. Introduction*. Elektronikusan elérhető: <http://www.discourses.org/OldArticles/MacroContexts.pdf>
- van Dijk, Teun A. – Kintsch, Walter (2008) A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé. In: *A szóbeli befolyásolás alapjai I*. Síklaki István (2008 szerk.) Budapest, Typotext. 38–59.
- Verschueren, Jef (2001) Predicaments of criticism. *Critique of Anthropology*, 2001/21, 59–81. <https://doi.org/10.1177/0308275x0102100104>
- Virág Ágnes (2013) A multimodalitás nyomában. *Magyar Nyelvőr*. 2013/4. 496–501. Elektronikusan elérhető: <http://nyelvor.c3.hu/period/1374/137408.pdf>

- Wang, Walter (2006) *Critical discourse analysis, intertextuality and the present study (Chapter 4)*. Elektronikusan elérhető: <http://elearn.unisofia.bg/mod/resource/view.php?id=90708>
<https://doi.org/10.1177/1461445606065809>
- Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth (2003) *Critical discourse analysis. Theory and interdisciplinarity*. New York, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230514560_1
- Widdowson, Henry G. (1995a) Discourse analysis: A critical review. *Language and Literature*, 1995/4(3). 157–172. Elektronikusan elérhető:
<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/096394709500400301?journalCode=lala>
<https://doi.org/10.1177/096394709500400301>
- Widdowson, Henry G. (1995b) Review of Fairclough's discourse and social change. *Applied Linguistics*, 16, 1995/4, 510–516. <https://doi.org/10.1093/applin/16.4.510>
- Wodak, Ruth (1989) *Language, Power, and Ideology: studies in political discourse*. Amsterdam – Philadelphia, J. Benjamins Pub. Co. <https://doi.org/10.1075/ct.7>
- Wodak, Ruth (én) *Aspects of Critical Discourse Analysis*. Elektronikusan elérhető:
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.121.1792&rep=rep1&type=pdf>
- Wodak, Ruth. (2001) What CDA is about? A summary of its history, important concepts and its developments. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2001eds.)
http://www.fib.unair.ac.id/jdownloads/Materi%20Kuliah/Magister%20Kajian%20Sastra%20dan%20Budaya/Analisis%20Wacana/methods_of_critical_discourse_analysis_ruth_wodak_and_michael_meyer_sage_publications_2001.pdf
<https://doi.org/10.4135/9780857028020.n1>
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2001eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage. <https://doi.org/10.4135/9780857028020>
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2009eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis*. London, Sage.